

برخی از ابتکارات ملاصدرا در فلسفه اسلامی

جمیله تمیز توکلی^۱

^۱ کارشناس ارشد عرفان اسلامی، دانشگاه آزاد نیشابور

نویسنده مسئول:

جمیله تمیز توکلی

مجله علمی پژوهش در حقوق، فقه، فلسفه و الهیات (سال پنجم)
شماره ۱۵ بهار ۱۳۹۸ / ص ۶۵-۵۹

چکیده:

ملاصدرا فیلسوف، عارف و بنیان‌گذار حکمت متعالیه در قرن یازدهم می‌باشد. روش‌های ابتکاری و استفاده از عقلانیت همراه سیر و سلوک نفسانی و استفاده از آیات و روایات معصومین در شیوه‌ی مطالعاتی‌اش این فیلسوف را برجسته می‌سازد. اثبات اصالت وجود و تشکیک آن - اثبات حرکت جوهری - نظرات جدید و ارزشمند در بحث نفس‌شناسی، معاد جسمانی و تقسیمات علوم مختلف، اتحاد عقل و عاقل و معقول از مهم‌ترین فعالیت‌های ابتکاری اوست. او در این حوزه‌های علمی مباحث جدیدی را مطرح می‌کند که با اقوال و آثار گذشتگان متفاوت می‌باشد. صدرا نفس را بسیط و ریشه علم حصولی را در علم حضوری می‌داند.

نفس در آغاز آفرینش جسمانی و مادی است که با حرکت جوهری به مرحله روحانی و مجرد می‌رسد لذا نفس از وحدت و ثبات در جهت اعیان ثابت‌ه برخوردار می‌باشد. در بحث معاد جسمانی صدرا اثبات می‌کند هویت هر چیزی به صورت آن است نه به ماده آن و نفس با حرکت اشتدادی تکامل می‌یابد تا سرانجام به آخرت می‌رسد. بدن دنیوی در عالم ماده جسمانی و در آخرت تجرد برزخی پیدا می‌کند و مثالی است. هریک از اخلاق و صفات زشت یا زیبایی که در نفس محکم شده‌باشد در آخرت به شکل‌های زیبا و نورانی یا به شکل‌های حیوانات درنده و زشت خو تجسم پیدا می‌کند و نفس در سرای آخرت متناسب با کمالات یا زشتی‌هایی که کسب کرده‌باشد قادر خواهد بود صورتهای نورانی و ملکوتی یا زشت و دهشت انگیز بیافریند.

کلمات کلیدی: نفس، معاد جسمانی، حرکت جوهری، تکامل پذیری

مقدمه:

این مقاله به شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و در ده صفحه تهیه شده است. هدف این مقاله یادآوری بیشتری در زمینه ابتکارات صدرایی است که زحمات این فیلسوف گرانقدر در اذهان باقی بماند و با یادآوری این تلاش‌های ارزشمند یاد این فیلسوف را زنده نگه داریم و با فعالیت‌های برجسته علمی این دانشمند بیشتر مأنوس باشیم.

درباره آثار و ابتکارات ملاصدرا محققین اسلامی بسیار تحقیق و آثار ارزشمندی در این باره جمع آوری و تالیف نموده‌اند. از جمله پیروان معاصر مکتب صدرایی می‌توان از علامه طباطبایی با آثار گرانقدری همچون بدایه و نهایه الحکمه نام برد. شهید مطهری مطالعات ارزشمندی در مباحث فلسفه صدرایی انجام داده است و صاحب آثار گرانقدری می‌باشند.

علامه سید جلال الدین آشتیانی از جمله مفسران بزرگ مکتب صدرایی و ابتکارات ارزشمند این فیلسوف محسوب می‌گردند. علامه حسن‌زاده آملی و جوادی آملی صاحب تحقیق و تفاسیر گرانقدری درباره کتاب اسفار اربعه می‌باشد.

علامه حسن‌زاده آملی در کتاب‌های ارزشمند ممد الهمم در شرح فصوص الحکم ابن عربی، معرفت نفس، گشتی در حرکت و عیون مسائل نفس به آثار و ابتکارات صدرایی بسیار استناد کرده‌اند.

صدرالدین محمدبن ابراهیم در سال ۹۷۹ ق در شیراز متولد شد. پدرش منصب وزارت داشت و از چهره‌های سرشناس سیاسی و اجتماعی محسوب می‌شد. صدرالدین، صدرالمتالهین و ملاصدرا از مهم‌ترین القاب او هستند.

تحصیلات مقدماتی و علوم عقلی را در شیراز سپری کرد و سپس راهی حوزه علمیه اصفهان گردید. در اصفهان از محضر اساتید بزرگی چون بهاء الدین آملی و میرداماد در علوم نقلی، عقلی و حکمت الهی بهره‌مند گردید.

او همانند همه‌ی فرزنانگان و متالهان در کنار علوم رسمی به تهذیب نفس و سیر و سلوک می‌پرداخت. از جنبه‌های مادی و زیبایی‌های فریبنده-ی دنیوی و اهل اینگونه امور پرهیز می‌کرد. پانزده سال در روستای کهک قم به سیر و سلوک، تهذیب نفس، کتابت و کسب دانش پرداخت.

صدرالدین صاحب آثار و تالیفات ارزشمندی در رشته‌های مختلف علوم عقلی و نقلی است.

از جمله این آثار می‌توان: اسفار اربعه، مبداء و معاد، شواهد الربوبیه، حکمت العرشیه، شرح هدایه اثیرالدین ابهری، تفسیر آیات الهی و تعلیقاتی همچون: تعلیق بر الهیات شفاء و رسائلی چون اتحاد عاقل و معقول، رساله در قضا و قدر، جبر و اختیار و حل مشکلات فلکیه نام برد. (نصر، ۱۳۸۹ ص ۴۰۹)

روش مطالعاتی ملاصدرا:

روش مطالعاتی صدرا ترکیبی از آیات الهی، برهان عقلی و روشهای عرفانی همچون تهذیب و سیر و سلوک نفسانی است. به نظر او عقل به دلیل محدودیت‌هایی که دارد به تنهایی نمی‌تواند ما را به سر منزل مقصود برساند. روش‌های عقلانی که فلاسفه ی یونان و مشائیان در عالم اسلام به کار می‌بردند با موانعی مواجه می‌باشد.

استفاده از این روش مطالعاتی جامع در همه‌ی آثارش به خوبی مشاهده می‌گردد. «آثار ملاصدرا ترکیبی از قضایای منطقی، شهودات عرفانی، احادیث نبوی و آیات قرآنی است». (همان ۴۰۹)

به جهت همین روش تلفیقی در حکمت نظری، متافیزیک او را بنیان‌گذار سومین مکتب اصلی فلسفه اسلامی یعنی حکمت متعالیه بعد از مکتب مشاء و اشراق می‌دانند.

پایه‌گذاری حکمت متعالیه در جهان اسلام به حق از مهمترین فعالیت‌های علمی این فیلسوف ارزشمند است.

مهمترین ابتکارات علمی صدرالمتالهین:

وجود و تشکیک آن، حرکت جوهری یا صیورت جوهر جهان، ارتباط علم و عالم و معلوم، تحول نفس، قوای نفسانی، معاد جسمانی و... از مهمترین ابتکارات این فیلسوف ارزشمند می‌باشد.

عالم ماده وسیله‌ای است برای رسیدن به کمال:

برخلاف بسیاری از دیدگاه‌های فلسفی و صوفیانه در بحث دنیا و زندگی در آن که با دید منفی به آن نگریسته‌اند، صدرا جهان مادی را به خودی خود زیبا می‌بیند و معتقد است که ماده و مادیات به تنهایی شر نیستند و این دور شدن از اعتدال است که باعث بدبینی به دنیا می‌شود. جهان مادی منشاء استعدادها و کمالاتی است که جز در سایه‌ی زندگی در این عالم نمی‌توان به آن دست یافت. جان و مال وسیله‌هایی هستند که می‌توان توسط آن‌ها برای آخرت توشه برداشت و این میسر نمی‌گردد مگر بواسطه‌ی زندگی جسمانی در این عالم با حفظ هماهنگی و اعتدال بین همه‌ی قوای جسمانی و روحانی. کمال روح به کسب دانش، معرفت و خاصیت جسم، حرکت، دگرگونی و شدن است. تلاش و کوشش، جنبش یا حرکات علمی و عملی، طاعات بدنی، قلبی و ارتقاء در درجات کمال نیازمند بدن و نفس است. نفس بینائی است که تن نابینا را هدایتگر می‌شود و این دو به یکدیگر نیازمندند تا به کامرانی و نعمت برسند. بالاترین نعمت، معرفت است که از سلامت و پاکی دل به دست می‌آید. فضائی چون دلیری، فرزانی، پاکدامنی و عدالت در سایه تندرستی، توانایی و عمر طولانی حاصل می‌شود. از این روست که پیامبر اکرم فرمودند ثروت شایسته، برای فرد شایسته نیکوست. پس نعمت‌های دنیایی برای کمک رساندن به امور اخروی لازم و ضروری هستند. (ثبوت، ۱۳۸۹ ص ۲۳۴-۲۳۰)

نفس مصدر و منشاء تمام علوم

صدرا عقیده دارد نفس از راه حواس، فعالیت‌های ادراکی خویش را یا از طریق مستقیم و حواس ظاهر و یا تجمع ادراکات حسی آغاز می‌کند تا از این طریق ذهن را آماده ادراک کند چرا که نفس به صورت فطری نمی‌تواند اشیاء خارج را تعقل و درک کند. «ان البسیط لا یصدر عنه من جهة ذاته بلا واسطه الا الواحد و یردها هنا اشکال فی صدور التعقلات الکثیر من قوه الواحد.....» (صدرالمألهین، ۱۳۸۰ ص ۳۱۸)

این مبحث که تحت عنوان بساطت نفس از طرف صدرا مطرح می‌شود، ناظر به این مسئله است که تکثیر معلومات از ذات نفس سرچشمه نمی‌گیرد زیرا نفس بسیط است و از بسیط متکثر صادر نمی‌شود بلکه این تکثیر فقط از طریق کثرت آلات جسمی صورت می‌گیرد، به این معنی که در فرآیند معرفت شناسی تنها در قلمرو علم حصولی این شناسایی انجام می‌شود.

در این مکتب عقل گرا، هرجا سخن از صورت ادراکی و تصور مفاهیم است، مقصود علم حصولی است. در علم حضوری علم با عالم، دوگانگی و مغایرتی ندارد و هر دو یک وجودند، اما در علم حصولی وجود عالم متفاوت و مغایر است و نیاز به واسطه می‌باشد. این واسطه همان صورت ادراکی است که از معلوم بالعرض حکایت می‌کند تا به این طریق نفس را از عالم واقع آگاه گرداند. طبق این دیدگاه منشأ علم، حضوری است و تمام علوم حصولی ریشه در علم حضوری دارند. نفس بدون علم حضوری قادر به کسب علم حصولی نیست و این اکتسابات فرع بر آگاهی است که نفس نسبت به خود و ابزارهای ادراکی خویش دارد. (خسروپناه و پناهی آزاد، ۱۳۸۸ ص ۲۵۸-۲۵۵)

در مکتب صدرا نفس از اهمیت بسیار والائی برخوردار است و همانطور که اشاره شد منشأ تمام علوم، علم حضوری و علم حضوری ریشه در نفس دارد. پس نفس، منشأ و مصدر تمام علوم و آگاهیها و حتی منشأ جهل نسبت به خودش و احوالاتش می‌باشد. فلاسفه قلب را نفس ناطقه یا عقل نیز نامیده‌اند و دل را محل ادراک حقائق عقلی از راه شهود و بدون استدلال و برهان می‌دانند. (همان، ص ۲۷۸)

یکی از مباحث مورد اختلاف در بین حکماء شرق و غرب تقدم نفس بر بدن و یا بالعکس بدن بر نفس می‌باشد. ارسطو و پیروان او در بین حکمای اسلامی به همزمانی بوجود آمدن نفس با بدن معتقدند. یعنی همزمان با تکمیل بدن از نظر خلقت، روح مجرد به اذن پروردگار خلق شده و به بدن تعلق می‌گیرد، این گروه نفس را روحانیه الحدوث و جسمانیة البقاء می‌دانند.

یکی از ابتکارات صدرا در همین مبحث می‌باشد. صدرا و پیروان حکمت متعالیه ی طباطبایی بر این باورند که نفس در آغاز آفرینش مجرد و روحانی نبوده بلکه مادی و جسمانی بوده که پس از مدتی با حرکت جوهری و تحولاتی که در ماده بوجود می‌آید به مرحله روحانی و تجرد دست می‌یابد. چون این گروه به قاعده‌ی «جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء» بودن نفس عقیده دارند. (مطهری، ۱۳۸۰ ص ۳۱۴)

«مبدء تګون نفس ماده جسمانی است ماده این استعداد را دارد که در دامن خود موجودی بپروراند که با ماوراء الطبیعه هم افق باشد. بین طبیعت و ماوراء الطبیعه دیواری وجود ندارد. هیچ مانعی نیست که یک موجود در مراحل ترقی و تکامل تبدیل شود به موجودی غیر مادی». (نیکزاد، ۱۳۸۶ ص ۶۳)

تکامل پذیری در پرتو حرکت جوهری

حرکت جوهری اصلی‌ترین و زیر بنائی ترین اصول حکمت متعالیه‌ی صدرائی محسوب می‌گردد. ارسطوئیان حرکت را فعالیت یافتن قوه می‌دانند. به عقیده‌ی صدرای و عرفا، جهان مانند رودخانه است که مدام در حرکت و جریان است. این حرکت، تجدید و تجدد در هر لحظه می‌باشد. وجود دو عالم مدام در نو آفرینی و صیروت است و هر تغییری که در اعراض صورت می‌گیرد مستلزم تغییر در جوهر است. این تغییرات در جهت تکامل موجود است و در کل جهان هستی آنقدر سریع صورت می‌گیرد که توسط حس و چشم مادی قابل ادراک نیست. حرکت جوهری دارای دو جهت تغییر و ثبات است. ثبات رو به سوی اعیان ثابته و تغییر در مسیر طبیعت می‌باشد. طبیعت هر لحظه در حال نو شدن، تجدید و خود آفرینی است و اعیان ثابته از تغییر و تحول به دوراند. ارتباط جهان هستی با مبدء عالم و ذات حق از طریق همین سلسله مراتب ثابته است. این مراتب با تعیین نخستین مرتبه آغاز می‌شود که عرفا آن را حقیقت محمدیه می‌خوانند و پس از آن عقول مجرده‌اند که از ماده و قوه مبرا می‌باشند. پس از این مرحله عالم خیال منفصل یا صور معلقه یا جهان عالم برزخی است که اصل جهان معقول و محسوس است و پس از این عالم، عالم محسوسات مرئی قرار می‌گیرد. عالم محسوسات نازلترین مرحله از سلسله مراتب هستی است که از طریق فرشتگان الهی به منبع فیض حق متصل می‌گردد. (دهقانی، ۱۳۸۹ ص ۴۲۰-۴۱۷)

معاد جسمانی

یکی از نوآوری‌های صدرای در مباحث عقلانی، طرح بحث معاد جسمانی است که به شیوه‌ی خاص خودش به اثبات این بحث می‌پردازد. طبیعیون یا دهریون منکر بقای نفس پس از مرگ‌اند. ابن سینا در بسیاری از آثارش معاد را صرفاً روحانی می‌داند. متکلمان اسلامی معتقد به معاد جسمانی آن هم از همین جسم دنیوی و مادی هستند. صدرای برای نفس به عوالم سه گانه‌ی مادی، مثال و عقلی معتقد است. همچنین مقام تشخیص و وحدت را برای نفس قائل است. نفس با حرکت جوهری این مقامات یا مراحل را به تدریج و پیوسته و یکی پس از دیگری طی می‌کند تا نهایتاً به مقام عندیت نائل شود. به عقیده او انسانی که در آخرت محسوس می‌شود هم از نظر نفس و هم بدن، همان انسان دنیوی است. صدرای با اصول فلسفی که آن را به اثبات رسانده بیان می‌کند که هویت هر چیزی به صورت آن است نه ماده‌ی آن. پس این نفس ملاک تشخیص و وحدت و انسان بودن هر انسانی است که با حرکت اشتدادی تکامل یافته و به آخرت راه می‌یابد. این بدن در دنیا مادی و جسمانی و در آخرت مثالی و تجدد برزخی پیدا می‌کند. بدن در دنیا مراحل تغییر و تحول را از جوانی تا پیری طی می‌کند ولی نفس از وحدت و ثبات برخوردار است. به همین دلیل وحدت نفس است که هر چند جسم مادی و عوارض آن تغییر می‌کند ولی باز هم می‌گوئیم این همان شخص است. «ابدان اخروی، وجودشان استعدادی نیست بلکه آن بدن‌ها، لوازم نفوسند، مانند لزوم سایه برای صاحب سایه... آن جوهر به حسب ملکات و اخلاق و هیئات نفسانی و بدون مدخلیت استعدادها و حرکات مواد، آن گونه که در این عالم است به تدریج تحقق می‌یابد...». (صدرالمآلهین، ۱۳۸۰ ص ۱۸۱)

به عقیده‌ی صدرای هر یک از اخلاقیات زشت و ناپسند و یاملکات و فضائل اخلاقی که در نفس محکم و استوار گشته باشد، متناسب آن خصائص بدن‌هایی بوجود می‌آید که به آن خصائل تعلق می‌گیرد. مثلاً تکبر مناسب با بدن شیر، نیرنگ و فریب مناسب بدن روباه، تمسخر مناسب بدن میمون و حرص با خوک تناسب دارد. نفس هم صاحب حواس ظاهری هم باطنی است و چون قوه‌ی خیال را همراه دارد امور جسمانی را هم ادراک می‌کند. پس از مردن، نفس با قوه‌ی خیال جدائی خود را از جسم درک کرده و متوجه می‌شود بدن در گور مدفون می‌شود. رنج‌ها و عذاب‌ها برای کفار و بدکاران و خوشی و آسایش برای نیکوکاران و مومنان را ادراک می‌کند و بر همین اساس است که پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «قبر یا باغی از باغستان‌های بهشت و یا گودالی از گودال‌های آتش است». (صدرالمآلهین، ۱۳۸۹ ص ۲۷۶-۸ و نیکزاد، ۱۳۸۶ ص ۴۰-۳۳)

از دیدگاه صدرا همه‌ی اهل آخرت با نفس خود قادرند صورتهای متناسب با ملکات و صفات باطنی خویش بیافرینند. اهل سعادت به دلیل صفات نیک و صفای درونشان صورتهایی بهشتی و اهل شقاوت بدلیل ناپاکی درونشان جحیم و صورتهایی دهشت انگیز خلق می کنند. (صدرالمألهین، ۱۳۸۹ ص ۲۶۴)

در عوالم اخروی حجابهای مادی و طبیعی برطرف می شود. (حواس باطن قوی تر گشته و ادراکات نفسانی چندین برابر ادراکات مادی و دنیوی می باشد) همانطور که ملاحظه کردیم در مهم ترین مباحث فلسفی مثل بحث علم، حرکت جوهری، نفس و حالات نفسانی و مباحث فلسفی دیگر، صدرا نظرات ابتکاری و خاصی را مطرح کرده که در مکاتب فلسفی دیگر به این شکل جامع مطرح نشده و موارد مذکور از مهم ترین ابتکارات و نوآوری های حکمت متعالیه است که در نوع خود بی نظیر است.

نتیجه‌گیری

بنیان‌گذار حکمت متعالیه صدرالدین شیرازی مبتکر بسیاری از مباحث فلسفی است. این بحث‌ها تا قبل از او به شکل کنونی مطرح نبوده و یا از نظر طراحی و تکامل مباحث به گونه‌ای که صدرا کار کرده قبل از او به این شیوه‌ی جدید ارائه و طرح نشده‌است.

از دیدگاه صدرالدین زندگی آخرت از زندگی مادی و جسمانی جدا نیست و درواقع آخرت ادامه زندگی دنیوی بلکه تمام احوالات و سرنوشت ما در عوالم دیگر به زندگی در این عالم ماده بستگی دارد.

صدرا برای نفس جایگاه خاصی در فلسفه اسلامی قائل است. نفس منشاء تمام علوم است. شناخت نفس و مقامات نفسانی، انطباق مراتب هستی با مقامات ایشان، تفاوت جسم دنیوی و اخروی در بحث معاد جسمانی، بحث حرکت جوهری با دو جهت تجدد و ثبوت آن، تمثیل اعمال در قالب‌های نورانی یا دهشت انگیز، ثبات و استحکام رفتار، گفتار و عقائد، در نفس که از آن تعبیر به ملکه‌ی اعمال می‌کنیم و بسیاری از مباحث دیگر در در مکتب صدرا با ابتکار و نبوغ خاصی مطرح می‌شود که حاکی از اوج و تکامل اندیشه و تکمیل بسیاری از ناگفته‌های فلسفه در عالم اسلام می‌باشد. روح این حکیم متعالی شاد و درجاتش متعالی باد.

منابع و مأخذ:

۱. اخوان نبوی، قاسم (۱۳۹۱) **حکمت صدرائی و کلام شیعه**. تهران، نشر سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
۲. ثبوت، اکبر (۱۳۸۹) **پیام فیلسوف**، تهران، نشر علم
۳. خسرو پناه، عبدالحسین و پناهی آزاد، حسین (۱۳۸۸) **نظام معرفت شناسی صدرائی**. تهران، نشر سازمان پژوهشگاه و فرهنگ و اندیشه اسلامی
۴. صدرالمتالهین، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۷) **اسفار اربعه**. محمد خواجوی، ج ۳، تهران، نشر مولی
۵. صدرالمتالهین، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۹) **شواهد الربوبیه**. جواد مصلح، تهران، نشر سروش
۶. مطهری، مرتضی (۱۳۸۰) **مجموعه آثار**. ج ۱۳، قم، نشر صدرا
۷. نصر، حسین (۱۳۸۹) **سنتهای عقلانی اسلامی در ایران**. سعید دهقانی، تهران، نشر قصیده سرا
۸. نیکزاد، عباس (۱۳۸۶) **عقل و دین از دیدگاه ملاصدرا و برخی فیلسوفان صدرائی**. قم، نشر پژوهشگاه حوزه دانشگاه